Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Philosophical Sciences. Vol. 2 (100)

Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. Вип. 2 (100)

ISSN: 2663-7650

УДК 167/168: 930.85: 1 (91)
DOI 10.35433/PhilosophicalSciences.2(100).2026.128-136

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ І ДЕРЖАВ У "ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ" АРНОЛЬДА ТОЙНБІ

Н. М. Ковтун*

У статті здійснено компаративний аналіз процесів становлення цивілізацій, первісних суспільств і держав у контексті концепції локальних цивілізацій А. Тойнбі. Метою статті є дослідження сутнісних характеристик та механізмів еволюції локальних цивілізацій та держав в інтерпретації Арнольда Тойнбі крізь призму методології компаративного аналізу. Методологія дослідження базується на використанні герменевтичного аналізу у площині з'ясування розуміння британським мислителем сутнісних характеристик і механізмів еволюційного розвитку різних цивілізацій та методологічних підходів логіко-історичного й порівняльного аналізу під час дослідження різних тенденцій еволюції цивілізацій та первісних суспільств.

На основі дослідження концептуальних положень філософії історії А. Тойнбі встановлено, що британський мислитель виділив незалежні (локальні) цивілізації, цивілізації-сателіти ("дочірні цивілізації") та "сплячі" цивілізації. Ключовими критеріями їх виділення і порівняння став критерій походження та еволюції релігії, який він уважав базовим для розвитку цивілізації, і висхідним, початковим географічним ареалом її поширення. Доведено, що атрибутивними ознаками розвитку цивілізацій є тенденції до їх розширення і здатність чинити вплив на людство поза межами власних цивілізаційних територій. Цей процес отримав в інтерпретації А. Тойнбі назву "випромінювання". І саме вібраційні "випромінювальні" впливи цивілізацій через заповнення суміжних соціокультурних просторів призвели до появи поряд з механізмом самовиникнення якісно нової форми зародження цивілізацій – формування "дочірних" цивілізаційних комплексів (цивілізацій-сателітів).

У розумінні А. Тойнбі формування незалежних (локальних) цивілізацій, неспоріднених з іншими на початку свого існування, пов'язане з їх еволюцією з первісних суспільств, які за певних умов прогресували і досягнули значного рівня зрілості та досконалості своїх соціальних інститутів і соціальних практик (тотемізм і екзогамія, влада вождя і вождизм, інститути ініціації, поділ людей за віковими статевими ознаками, поділ праці та ін.). З'ясовано, що А. Тойнбі вважав одним з ключових механізмів занепаду цивілізацій і держав, в межах яких вони реалізовувались, чужоземні військові вторгнення і завоювання. А універсальні держави, в яких вони раніше втілювалися, закономірно замінювалися новими політичними системами і державами, творцями яких були завойовники.

Ключові слова: *компаративний аналіз, порівняльний аналіз, цивілізація, цивілізації-сателіти, "дочірні цивілізації", первісні суспільства, держава, А. Тойнбі.*

* Ковтун Наталія / Kovtun Nataliia, доктор філософських наук, професор (Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир, Україна)
miller-melnik@ukr.net
ORCID: 0000-0002-5529-8655

Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Philosophical Sciences. Vol. 2 (100), 2026
Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. Вип. 2 (100), 2026

A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE FORMATION OF CIVILIZATIONS AND STATES IN ARNOLD TOYNBE'S "A STUDY OF HISTORY"

N. M. Kovtun

This article presents a comparative analysis of the processes of the formation of civilizations, primitive societies, and states in the context of A. Toynbee's concept of local civilizations. The purpose of this article is to examine the essential characteristics and mechanisms of the evolution of local civilizations and states as interpreted by Arnold Toynbee through the lens of comparative analysis. The methodology of this study is based on the use of hermeneutic analysis to elucidate the British thinker's understanding of the essential characteristics and mechanisms of the evolutionary development of various civilizations, as well as methodological approaches involving logical-historical and comparative analysis when examining the various mechanisms and trends in the evolution of civilizations and primitive societies.

Based on a study of the conceptual tenets of A. Toynbee's philosophy of history, it has been established that the British thinker distinguished between independent (local) civilizations, satellite civilizations ("daughter civilizations"), and "dormant" civilizations. The key criteria for distinguishing and comparing them were the origin and evolution of religion – which he considered fundamental to the development of civilization – and the initial geographical area from which it spread. It has been proven that the defining characteristics of the development of civilizations are their tendency to expand and their ability to influence humanity beyond the boundaries of their own civilizational territories. In A. Toynbee's interpretation, this process is called "radiation". And it was precisely the vibrational "radiative" influences of civilizations – as they filled adjacent sociocultural spaces – that led, alongside the mechanism of self-emergence, to the emergence of a qualitatively new form of civilization formation: the formation of "daughter" civilizational complexes (satellite civilizations).

According to A. Toynbee, the formation of independent (local) civilizations – which were unrelated to one another at the beginning of their existence – is linked to their evolution from primitive societies that progressed and attained a significant level of maturity and sophistication in their social institutions and social practices (totemism and exogamy, chieftain authority and chieftainism, initiation rites, the division of people by age and gender, the division of labor, etc.). It has been established that A. Toynbee considered foreign military invasions and conquests to be one of the key mechanisms behind the decline of civilizations and the states within which they were realized. Meanwhile, the universal states in which they had previously been embodied were inevitably replaced by new political systems and states created by the conquerors.

Keywords: *comparative analysis, civilization, satellite civilizations, "daughter civilizations", primitive societies, state, A. Toynbee.*

Вступ. Сучасний цивілізаційний розвиток позначений високим ступенем геополітичної і соціально-економічної нестабільності. А тому вкрай актуальним у межах сучасного філософського дискурсу залишається дослідження концептуальних підходів, автори яких зверталися до проблематики цивілізаційних розломів і протистоянь. У зв'язку з цим доречним є звернення до аналізу філософії історії Арнольда Тойнбі, в якій здійснено порівняльний аналіз розвитку різних цивілізацій, процесів і механізмів їх зародження, становлення, розквіту і занепаду.

Аналіз цивілізаційного підходу до розуміння історії А. Тойнбі стає ще більш актуальним у контексті російсько-української війни, яка для РФ залишається війною колоніального типу задля підкорення або повного знищення України. У такому розумінні росія постає як колоніальна імперія, яка перебуває на стадії остаточного занепаду. Її політичні "еліти" саме з метою продовження існування і самозбереження імперії ініціювали "невелику переможну війну", яка за своєю тривалістю, розпочинаючи з 2014 р., вже перевершила Першу і Другу світові війни.

Методологія дослідження базується на використанні герменевтичного аналізу у площині з'ясування розуміння британським мислителем сутнісних характеристик і механізмів еволюційного розвитку різних цивілізацій та методологічних підходів логіко-

історичного й порівняльного аналізу, які застосовувалися у процесі визначення механізмів, якісних характеристик й тенденцій еволюції різних цивілізацій та первісних суспільств.

Стан наукової розробки проблеми. Дослідження цивілізаційного підходу А. Тойнбі завбачує звернення насамперед до праць самого британського історика. До них насамперед належить фундаментальне 12 томне видання "Дослідження історії", яке виходило з 1934 до 1961 року [1; 2]. На особливу увагу заслуговують і праці А. Тойнбі, що вийшли у період Першої світової війни: "Національність і війна" (1915) [3] та "Британська візія українського питання…" (1916) [4]. Щодо критики та інтерпретації ідей та висновків А. Тойнбі про природу та сутнісні характеристики історичного процесу в науковій парадигмі склався цілий кластер літератури, який отримав назву "тойнбіани". У зв'язку зі великим обсягом цієї літератури у нашому дослідженні ми зосередимося лише на останніх публікаціях, присвячених доробку британського мислителя.

У сучасній британській науковій парадигмі заслуговує на увагу праця К. Кумара, який наголошує на значному евристичному потенціалі в умовах геополітичної невизначеності досліджень А. Тойнбі щодо ідеї принципової рівноцінності усіх цивілізацій та його критики концепту європоцентризму. Водночас К. Кумар говорить і про відсторонення автора "Дослідження історії" від "методологічного націоналізму", в межах якого обґрунтовувалося надання пріоритету національній державі як ключовому об'єкту історичного дослідження [5]. Поряд з цим арабські дослідники С. Алзарайрех та Б. Бтош провели комплексне вивчення ідей А. Тойнбі крізь призму концепту "виклику-відповіді" та виділення ним механізмів зародження, розквіту та занепаду цивілізацій [6: 138]. Індійський дослідник Ш. Сурі, певним чином продовжуючи дослідження арабських науковців, звертає увагу на кардинальні висновки британського дослідника, що цивілізації можуть еволюціонувати лише в тому випадку, якщо вони здатні реагувати на зовнішні і внутрішні виклики [7: 26]. На проблематиці дослідження релігійних чинників як найважливіших в інтерпретації А. Тойнбі акцентували увагу малазійські дослідники Ж. Тахір та А. Нурі, які обґрунтовували магістральне значення релігії у площині формування, ретрансляції і збереження культурних цінностей, політичних структур та економічних систем будь-якої цивілізації [8].

Серед вітчизняних дослідників, які зверталися до проблематики історіософії А. Тойнбі, доречно звернутися до напрацювань українського вченого з діаспори Л.-Р. Біласа, в яких проаналізовано стадії еволюції цивілізацій в розумінні британського мислителя та зроблено обґрунтований висновок, що деградація будь-якої цивілізації прямо пов'язується ним із занепадом рівня їх релігійності [9: 208]. Проблематиці концептуалізації історіографії напрацювань британського дослідника присвятила свої розвідки сучасна українська науковиця В. Космина [10: 43]. Інші українські дослідниці Т. Данилова та В. Юдіна, віддаючи належне масштабності й глибині авторського розуміння розвитку цивілізацій А. Тойнбі, звертають увагу, що запропонована ним класифікація цивілізацій зазнавала серйозної трансформації і не має чітких критеріїв виділення самих цивілізаційних комплексів [11: 4006].

Окремої уваги заслуговує дослідження Р. Сироти "Історія з Олімпійських висот? Бачення України Арнольдом Дж. Тойнбі", в якому науковець простежує еволюцію сприйняття й інтерпретацій подій української історії британським мислителем [12: 165–175]. Н. Ковтун, як авторка репрезентованого дослідження, також зверталася до порівняльного аналізу релігійних чинників протистояння християнської церкви і держави в Римській імперії, в період коли вона вже перебувала на стадії цивілізаційного надлому [13]. Окрім цього

вона досліджувала критерії порівняння різних форм державного правління у праці "Політика" Аристотеля [14].

Загалом, незважаючи на значну зацікавленість українських науковців до проблематики механізмів еволюції різних цивілізацій в інтерпретації А. Тойнбі, їх переважна більшість базується на вивченні скороченого видання творів британського мислителя українською мовою "Дослідження історії" в 2 т. (1995) [15; 16]. Запропоноване до розгляду дослідження цивілізаційного підходу до розуміння природи історичного процесу А. Тойнбі базується на використанні оригінального 12-томного видання праці "A Study of History by Arnold J. Toynbee" (1934-1961).

Метою статті є дослідження сутнісних характеристик та механізмів еволюції локальних цивілізацій та держав в інтерпретації Арнольда Тойнбі крізь призму методології компаративного аналізу.

Дискусії та результати. Цивілізаційний підхід А. Тойнбі викладено у праці "Дослідження історії" (1934-1961), в перших томах якої він виділив 21 цивілізацію. Утім вже наступних томах мислитель скоротив їх кількість до 13 цивілізацій. А інші цивілізації назвав супутниковими цивілізаціями або цивілізаціями-сателітами. З часом А. Тойнбі збільшив кількість цивілізацій-сателітів і у підсумку довів чисельність цивілізаційних комплексів до 28 позицій. До категорії незалежних цивілізацій він відносив єгипетську, андську, давньокитайську, мінойську, шумерську, майянську, індську (харапську) та хетську цивілізації. Дочірніми щодо них постають такі цивілізаційні комплекси: західна (християнська), еллінська, далекосхідна, православна християнська, іранська (ісламська), арабська (ісламська), індуїстська, ацтекська (центральноамериканська) цивілізації. Окрім цього британський мислитель виділяє в праці й феномен "затриманих" цивілізацій, які так і не змогли дійти до стадії свого розквіту. До них належать полінезійська, ескімоська, кочівницька (номадична), османська і спартанська цивілізації.

Співставлення цих цивілізацій А. Тойнбі здійснює на основі використання двох ключових критеріїв: критерій походження релігії, який мислитель вважав базовим для розвитку цивілізації, і висхідний "початковий географічний ареал її поширення" [1: 183 (204)]. Виходячи з врахування критерію походження домінуючої релігії, британський історик виділив такі групи цивілізацій: 1) цивілізації, що запозичили релігії від домінантних меншин висхідних для них цивілізацій; 2) цивілізації, котрі "долучилися" до попередніх цивілізацій і розвивалися в особливих "коконах"-церквах, творцями яких був внутрішній пролетаріат висхідних цивілізацій; 3) "долучені" цивілізації у свою чергу поділяються на два типи: а) цивілізації, всередині яких внутрішній пролетаріат "споріднених" суспільств створив власні "кристалічні церкви", б) цивілізації, в яких ці зародки-церкви були чужими повністю щодо попередніх висхідних цивілізацій; 4) окрему групу становлять в інтерпретації А. Тойнбі цивілізації, що запозичили релігії від зовнішнього пролетаріату попередніх цивілізацій; 5) цивілізації, котрі у жодний спосіб не були пов'язаними з попередніми цивілізаціями [1:185 (204-206)].

Поряд з цим за другим, географічним критерієм британський історик виділяє 4 ключові групи цивілізацій: 1) цивілізації, територія яких перебувала повністю у складі первісної батьківщини попередньої висхідної цивілізації; 2) цивілізації, первісна батьківщина яких була розміщена в межах набутого ареалу попередньою цивілізацією; 3) цивілізації, первісна батьківщина якої містила як набуті землі попередньої цивілізації, так і виходила за їх межі; 4) цивілізації, чия первісна територія була розміщена поза межами території інших цивілізаційних комплексів [1: 184 (205)]. Зазначимо, що в такому розумінні український народ та його історія як складова

розвитку православної цивілізації візантійського типу в розумінні А. Тойнбі н належить саме до четвертого типу цивілізацій, чия первісна батьківщина була розміщена поза межами інших більш давніх висхідних цивілізацій.

У процесі співставлення цивілізацій А. Тойнбі виділяє крайні форми в цьому порівнянні. На одному кінці запропонованої ним класифікації опинились цивілізації, які дуже тісно були пов'язані з попередніми цивілізаціями, а на другому її кінці були цивілізації "без жодних слідів попередніх цивілізацій у їхньому минулому" [1: 184 (205)]. І до таких, непов'язаних з попередніми цивілізаціями, британський історик відніс, як уже зазначалося, єгипетську, андську, давньокитайську, мінойську, шумерську, майянську, індську (харапську) та хетську цивілізації.

Автор "Дослідження історії", аналізуючи розвиток різних локальних цивілізацій, схиляється до позиції, що атрибутивною ознакою їх еволюції є тенденція до розширення і здатність чинити на людство вплив поза межами власних цивілізаційних територій, що можна порівняти "з фізичними силами тяжіння та відштовхування, які в науковій термінології називаються випромінюванням та притяганням" [1: 187 (208)]. Ці тенденції "цивілізаційного випромінювання" здатні чинити вплив на величезних відстанях від своїх джерел, навіть тоді, коли вони проявляються у незначній мірі.

І саме тенденції "випромінювання-притягання" цивілізацій за твердженням британського історика "унеможливили подальше самостійне виникнення інших вібраційних рухів того ж типу в нових центрах" [1: 187 (208)]. Також це пояснює, чому всі інші вібраційні "випромінювальні" впливи цивілізацій з часом через заповнення їх суміжних просторів продукували вже якісно новий тип появи цивілізацій: а саме через походження одних "дочірних" цивілізаційних комплексів від інших. Цей новий механізм еволюції цивілізацій з часом став домінуючим і повністю замінив первісний спосіб формування цивілізацій через самовиникнення.

У зв'язку з цим А. Тойнбі робить цілком обґрунтований висновок, що процеси розширення цивілізацій є обмеженими у просторовому і часовому вимірах. В ситуації, коли цивілізація втрачає творчу силу і творчий імпульс, люди як в її межах, так і поза ними, починають чинити опір її асиміляційній активності. Внаслідок цього цивілізація втрачає соціальну єдність і розколюється на внутрішній і зовнішній пролетаріат. При цьому творча меншість, втративши здатність впливати і приваблювати, прагне нав'язати волю пролетаріату. В таких умовах пролетаріат перебуває у стані внутрішнього відчуження від цивілізації, що розпадається. І це відбувається до того часу, "доки розпад не зайде так далеко, що панівна меншість більше не зможе придушувати спроби пролетаріату відокремитися" [1: 188 (209)]. У процесі відчуження внутрішнього пролетаріату від цивілізації відбувається зародження нової, похідної від попередньої, "дочірньої" цивілізації. Саме у такий спосіб в інтерпретації британського мислителя формуються "споріднені" цивілізації.

Так само і падіння цивілізацій А. Тойнбі пов'язує з вторгненням завойовників або зовнішнього пролетаріату. Так, в історії занепаду та падіння індуїстської, андської та вавилонської цивілізацій відбувався процес асиміляції в тканини чужого соціального організму. Однак у цих трьох випадках процес занепаду набув більш катастрофічного характеру, адже державні діячі занепадаючих суспільств не володіли ситуацією настільки, щоб мати будь-яку можливість здійснювати власну соціальну метаморфозу з власної ініціативи. І їм так і не вдалося зберегти свої універсальні держави, як росіяни зберегли свого часу "Романівську імперію", а японці – сьогунат Токугава [2: 96 (114)]. У вищенаведених випадках занепадаючі суспільства зазнавали чужоземного військового завоювання. А універсальні держави, в яких вони

раніше втілювалися, були замінені новою політичною системою, нав'язаною завойовниками.

Натомість формування "неспоріднених" цивілізацій А. Тойнбі пояснює через такі еволюційні механізми як комплексні "мутації примітивних суспільств у цивілізації" [1: 188 (209)]. Дослідник пояснює цей механізм формування цивілізацій як через принцип хронологічного співвідношення, адже примітивні (первісні) суспільства у часовому вимірі передували становленню цивілізацій, так і через загальноеволюційні тенденції до ускладнення, еволюції від простого до складного.

Аналізуючи більш детально еволюцію цивілізацій з первісних суспільств шляхом мутацій, А. Тойнбі доводить, що визначення того, яка з первісних спільнот здатна еволюціонувати в цивілізацію, залежить від зрілості і досконалості її соціальних інститутів. І деякі з первісних соціальних інститутів, таких, як "вождь і його оточення; тотемізм і екзогамія; обряди, ініціації та вікові класи; розділення статей на певних етапах життя, окремі комунальні поселення" можуть бути настільки ж розвинутими і досконалими, як і в цивілізаціях [1: 189 (210)].

Окрім цього британський дослідник наголошує, що на рівні розвитку первісних спільнот були наявні і зародки поділу праці. Для прикладу він наводить спеціалізацію діяльності племінних вождів у первісних спільнотах. "Первісні чаклуни, ковалі та менестрелі є фахівцями в тій самій мірі" [1: 190 (211)]. При цьому він звертає увагу на те, що у первісних спільнотах соціальні інститути можуть ототожнюватися з їх очільниками. Натомість у "цивілізованих суспільствах зазвичай існує більша здатність розрізняти посади та посадових осіб, а також особистість від титулів та уніформи" [1: 190 (211)]. У деяких випадках у цивілізованих спільнотах на певному етапі розвитку можуть простежуватися спроби закріпити знеособлені соціальні відносини у сфері державного управління.

У цьому контексті А. Тойнбі нагадує, що доволі часто поділ праці у будь-якому суспільстві доповнюється або підміняється соціальною імітацією або мімезисом, який можна визначити, як набуття через імітаційні практики різних соціальних "активів": здібностей, емоцій або звичок, які люди не створили самі, а запозичили [1: 191 (212)]. Мімезис у такому розумінні однаково властивий як для первісних суспільств, так і для розвинутих локальних цивілізацій.

У первісних суспільствах, за твердженням мислителя, мімезис спрямований на старше покоління та померлих предків, авторитет і образи яких підкріплюють і підсилюють авторитет традиції. "У суспільстві, де мімезис таким чином спрямований назад, у минуле, панують звичаї, а суспільство залишається статичним" [1: 192 (213)]. На противагу цьому в цивілізаціях мімезис може бути спрямований на розвиток творчої особистості. Доволі часто такі люди можуть бути піонерами, першопрохідцями у різних сферах соціального прогресу. Отже, у соціальних спільнотах, в яких мімезис спрямований у майбутнє, "суспільство перебуває в динамічному русі по шляху змін і зростання" [1: 192 (213)]. А тому саме у контрасті між динамічним рухом і статичним станом, спричиненим процесами мімезису, реалізується відмінність між цивілізацією і первісним суспільством.

Усі первісні суспільства, на думку А. Тойнбі, які зараз перебувають у статичному стані, у стані спокою, так само, як і всі суспільства, "які вступили в процес цивілізації, рано чи пізно так чи інакше прийдуть до спокою" [1:194 (215)]. І як припускає мислитель, деякі з них можуть прогресувати у напрямку "перетворення Людини на Надлюдину" [1: 194 (215)]. Так само і розвинуті цивілізації внаслідок деградації і дезорганізації можуть повернутись на рівень первісного суспільства. Поряд з цим слід

враховувати і те, що первісні суспільства сучасності, перебуваючи у статичному стані, не є повністю знерухомленими або мертвими, насправді вони перебуваються у стані сну. І в перспективі за умови сприятливих обставин можуть прокинутись до розвитку в цивілізації або не прокинутись від "сну" ніколи.

Висновки. На основі компаративного аналізу досліджень А. Тойнбі з'ясовано, що у різних працях та в різні періоди наукової діяльності британський мислитель виділив щонайменше 28 цивілізацій, поділивши їх на незалежні (локальні) цивілізації, цивілізації-сателіти ("дочірні" цивілізації) та "сплячі" цивілізації. Ключовими критеріями їх виділення і порівняння став критерій походження і еволюції релігії, який автор "Дослідження історії" вважав базовим для розвитку цивілізації, і висхідний, початковий географічний ареал її поширення. На підставі співставлення різних цивілізацій А. Тойнбі зміг виділив крайні форми розвитку цивілізаційних комплексів: на одному полюсі порівняння опинились цивілізації, які дуже тісно були пов'язані з попередніми цивілізаціями (цивілізації-сателіти); а на другому її кінці були цивілізації, не пов'язані до певного часу з жодними іншими цивілізаційними комплексами у процесі їх становлення.

Атрибутивними ознаками розвитку цивілізацій є тенденції до розширення і здатність чинити вплив на людство поза межами власних цивілізаційних територій. Цей процес отримав в інтерпретації А. Тойнбі назву "випромінювання". І саме вібраційні "випромінювальні" впливи цивілізацій через заповнення суміжних соціокультурних просторів призвели до появи поряд з механізмом самовиникнення якісно нової форми зародження цивілізацій – формування "дочірних" цивілізаційних комплексів або цивілізацій-сателітів. Відтак процеси розширення цивілізацій в інтерпретації британського мислителя є обмеженими як в просторовому, так і в часовому вимірах.

У розумінні А. Тойнбі формування незалежних (локальних) цивілізацій, неспоріднених з іншими на початку свого існування, пов'язане з їх еволюцією з первісних суспільств, які прогресували і досягнули значного рівня зрілості та досконалості своїх соціальних інститутів і соціальних практик (тотемізм і екзогамія, влада вождя і вождизм, інститути ініціації, поділ людей за віковими статевими ознаками, поділ праці та ін.). В інтерпретації мислителя цивілізації внаслідок деградації і дезорганізації можуть повертатись до рівня первісного суспільства. Так само і первісні суспільства, які перебувають у стані "цивілізаційного сну", можуть як прокинутись і еволюціонувати до стадії цивілізацій, так і остаточно загинути.

Одним з ключових механізмів занепаду цивілізацій і держав, в межах яких вони реалізовувались, А. Тойнбі вважав чужоземні військові вторгнення і завоюваннями. А універсальні держави, в яких вони раніше втілювалися, закономірно замінювалися новими політичними системами і державами, творцями яких були завойовники.

У контексті дослідження філософії історії А. Тойнбі перспективним для сучасної філософії залишається аналіз розуміння британським мислителем впливу внутрішнього і зовнішнього пролетаріату на становлення та занепад цивілізацій, концепту "виклику-відповіді" як відображення здатності цивілізацій і соціальних спільнот адаптуватися до мінливого природного і соціального середовища в умовах потенційної соціальної невизначеності і турбулентності сучасності

ЛІТЕРАТУРА

1. Toynbee A. J. A Study of History. Vol. I. London; New York; Toronto: Oxford University Press, 1934. 508 p. URL: https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.57233/page/n5/mode/2up (дата звернення: 14.03.2026).

2. Toynbee A. J. A Study of History. Vol. IV. London; New York; Toronto: Oxford University Press, 1939. 656 p. URL: https://archive.org/details/dli.ernet.231104/page/655/mode/2up (дата звернення: 07.04.2026).

3. Toynbee A. J. Nationality and the War. London: J. M. Dent & Sons, 1915. 522 p. URL: https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.514079/page/n7/mode/2up (дата звернення: 22.04.2026).

4. Toynbee A. J. British View of the Ukrainian Question. The Ukraine – a Problem in Nationality. New York: Ukrainian Federation of U.S.A., 1916. 16 p. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2600/file.pdf (дата звернення: 05.04.2026).

5. Kumar K. The Return of Civilization – and of Arnold Toynbee? Comparative Studies in Society and History. 2014. Vol. 56. № 4. P. 815–843. DOI: 10.1017/S0010417514000413.

6. Alsarayreh S. S., Btoush B. A. Arnold Toynbee and His Theory Challenge and Response in Interpreting History. *Mutah Journal of Humanities and Social Sciences (MJHSS)*. 2023. Vol. 38ю № 5. P. 137–164. DOI: https://doi.org/10.35682/mjhss.v38i5.782.

7. Suri S. Arnold Joseph Toynbee: Challenge and Response Theory as Reflected in "A Study of History". A Multidisciplinary Research Journal. 2025. Vol. 4. № 1. P. 26–32. URL: https://sagacitykcw.in/files/Sagacity%20vol%204%20no%201,%204.%20dr%20shashi%20(2)%20(1).pdf (дата звернення: 16.05.2026).

8. Tahir Z., Nuri A. J. Examining the Impact of Religion on Civilization: Insights from Ibn Khaldun and Arnold Toynbee's Theories. *DIROSAT: Journal of Education, Social Sciences & Humanities*. 2024. Vol. 2. № 2. P. 106–123. DOI: https://doi.org/10.58355/dirosat.v2i2.69.

9. Білас Л.-Р. Історія як спокусник. *Український історичний журнал*. 2015. № 4. С. 189–208.

10. Космина В. Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу: монографія. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. 310 с.

11. Данилова Т., Юдіна В. А. Тойнбі та його універсалістське дослідження історії. *Traektoriâ Nauki = Path of Science*. 2018. Vol. 4. № 10. P. 4001–4007.

12. Syrota R. A History from Olimpian Heights? Arnold J. Toynbee's Vision of Ukraine. *Visnyk of the Lviv University. Series History*. 2016. Vol. 52. P. 165–175.

13. Гуцало Л. В., Ковтун Н. М., Рудницька О. П. Конфлікт держави та християнства в Римській імперії в I – на початку IV ст. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. 3 (33). С. 1062–1076. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-3(33)-1062-1076.

14. Ковтун Н. М., Заглада В. М., Шкіль Л. Л. Методологія порівняльного аналізу у трактаті "Політика" Аристотеля. *Політікус*. 2023. Вип. 4. С. 15–20. DOI: https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-4.2.

15. Тойнбі А. Дослідження історії. Т. 1; пер. з англ. В. Шовкуна. Київ: Основи, 1995. 614 с.

16. Тойнбі А. Дослідження історії. Т. 2; пер. з англ. В. Митрофанова, П. Таращука. Київ: Основи, 1995. 406 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Toynbee, A. J. (1934). A Study of History. Vol. I. London; New York; Toronto: Oxford University Press. URL: https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.57233/page/n5/mode/2up (last accessed: 14.03.2026) (in English).

2. Toynbee, A. J. (1939). A Study of History. Vol. IV. London; New York; Toronto: Oxford University Press. URL: https://archive.org/details/dli.ernet.231104/page/655/mode/2up (last accessed: 07.04.2026) (in English).

3. Toynbee, A. J. (1915). Nationality and the War. London: J. M. Dent & Sons. URL: https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.514079/page/n7/mode/2up (last accessed: 22.04.2026) (in English).

4. Toynbee, A. J. (1916). British View of the Ukrainian Question. The Ukraine – a Problem in Nationality. New York: Ukrainian Federation of U.S.A. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2600/file.pdf (last accessed: 05.04.2026) (in English).

5. Kumar, K. (2014). The Return of Civilization – and of Arnold Toynbee? Comparative *Studies in Society and History*. Vol. 56. № 4. P. 815–843. DOI: 10.1017/S0010417514000413 (in English).

6. Alsarayreh, S. S., Btoush, B. A. (2023). Arnold Toynbee and His Theory Challenge and Response in Interpreting History. *Mutah Journal of Humanities and Social Sciences (MJHSS)*. Vol. 38. № 5. P. 137–164. DOI: https://doi.org/10.35682/mjhss.v38i5.782 (in English).

7. Suri, S. (2025). Arnold Joseph Toynbee: Challenge and Response Theory as Reflected in "A Study of History". *A Multidisciplinary Research Journal*. Vol. 4. № 1. P. 26–32. URL: https://sagacitykcw.in/files/Sagacity%20vol%204%20no%201,%204.%20dr%20shashi%20(2)%20(1).pdf (last accessed: 16.05.2026) (in English).

8. Tahir, Z., Nuri, A. J. (2024). Examining the Impact of Religion on Civilization: Insights from Ibn Khaldun and Arnold Toynbee's Theories. *DIROSAT: Journal of Education, Social Sciences & Humanities.* Vol. 2. № 2. P. 106–123. DOI: https://doi.org/10.58355/dirosat.v2i2.69 (in English).

9. Bilas, L.-R. (2015). Istoriia yak spokusnyk. [History as a Seducer]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* № 4. S. 189–208 (in Ukrainian).

10. Kosmyna, V. H. (2011). Problemy metodolohii tsyvilizatsiinoho analizu istorychnoho protsesu. [Problems of the Methodology of Civilizational Analysis of the Historical Process]. Zaporizhzhia: Zaporizkyi natsionalnyi universytet (in Ukrainian).

11. Danylova, T., Yudina, V. (2018). A. Toinbi ta yoho universalistske doslidzhennia istorii. [A. Toynbee and His Universalist Study of History]. *Traektoriâ Nauki = Path of Science*. Vol. 4. № 10. P. 4001–4007 (in Ukrainian).

12. Syrota, R. (2016). A History from Olimpian Heights? Arnold J. Toynbee's Vision of Ukraine. *Visnyk of the Lviv University. Series History*. Vol. 52. P. 165–175 (in English).

13. Hutsalo, L. V., Kovtun, N. M., Rudnytska, O. P. (2025). Konflikt derzhavy ta khrystyianstva v Rymskii imperii v I – na pochatku IV st. [The Conflict between the State and Christianity in the Roman Empire in the 1st – Early 4th Centuries]. *Aktualni pytannia u suchasnii nautsi.* № 3 (33). S. 1062–1076. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-3(33)-1062-1076 (in Ukrainian).

14. Kovtun, N. M., Zahlada, V. M., Shkil, L. L. (2023). Metodolohiia porivnialnoho analizu u traktati "Polityka" Arystotelia. [Methodology of Comparative Analysis in Aristotle's Treatise "Politics"]. *Politykus.* № 4. S. 15–20. DOI: https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-4.2 (in Ukrainian).

15. Toynbee, A. (1995). Doslidzhennia istorii. [A Study of History]. Vol. 1. Translated from English by V. Shovkun. Kyiv: Osnovy (in Ukrainian).

16. Toynbee, A. (1995). Doslidzhennia istorii. [A Study of History]. Vol. 2. Translated from English by V. Mytrofanov, P. Tarashchuk. Kyiv: Osnovy (in Ukrainian).

Receive: August 18, 2026
Accepted: September 07, 2026